

KIESRAAD

Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Postbus 20011
2500 EA 's-Gravenhage

Onderwerp
Advies over conceptwetsvoorstel programmatuur
verkiezingsuitslagen

KIESRAAD

Datum
12 juli 2021

Ons kenmerk
2021-0000384542

Uw kenmerk
2021-0000269441

Inlichtingen
mr. dr. M. Diamant
T 070- 4266266

Blad
1 van 7

Bezoekadres
Zurichtoren, 14 etage
Muzenstraat 85
2511 WB Den Haag

Postadres
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

Internetadres
www.kiesraad.nl

E-mailadres
kiesraad@kiesraad.nl

Inleiding

In uw brief van 8 juni 2021 verzoekt u de Kiesraad advies uit te brengen over het conceptwetsvoorstel programmatuur verkiezingsuitslagen (hierna: conceptwetsvoorstel). Dit conceptwetsvoorstel maakt de Kiesraad algemeen verantwoordelijk voor het beheer en beveiliging van de uitslagprogrammatuur voor de berekening en vaststelling van de verkiezingsuitslagen,¹ en stelt het gebruik daarvan verplicht. Verder legt het conceptwetsvoorstel de verantwoordelijkheden en bevoegdheden van beheerder en gebruikers van de uitslagprogrammatuur vast in de Kieswet, als ook van de organen die zorgdragen voor de decentrale ICT-voorzieningen.² De voorgestelde regeling is het eerste onderdeel van een transitietraject dat er uiteindelijk toe leidt dat de Kiesraad een kwaliteitsversterkende rol in het verkiezingsproces krijgt en zich ontwikkelt tot verkiezingsautoriteit. U heeft aangekondigd dit te willen regelen in een apart wetsvoorstel.

De Kiesraad is als beoogd beheerder van de uitslagprogrammatuur in een eerder stadium geconsulteerd over deze regeling. Naast enkele algemene opmerkingen richt dit advies zich dan ook in het bijzonder op de praktische aspecten van de taken en bevoegdheden van de Kiesraad als verantwoordelijke voor de uitslagprogrammatuur. En behelst dit advies enkele, deels wetstechnische,

¹ Het conceptwetsvoorstel ziet alleen op het gebruik van programmatuur voor de uitslagvaststelling, en niet op het gebruik in andere fases in het verkiezingsproces, bijvoorbeeld de kandidaatstellingsfase.

² Dit zijn burgemeester en wethouders, het dagelijks bestuur of de Kiesraad in het geval hij optreedt als centraal stembureau. In de toelichting bij het voorstel wordt ervan uitgegaan dat de uitslagprogrammatuur centraal ontsloten wordt. Op dit moment wordt de uitslagprogrammatuur (OSV2020) decentraal beschikbaar gesteld.

Datum
12 juli 2021

Kenmerk
2021-0000384542

Onderdeel
Kiesraad

Blad
2 van 7

opmerkingen over de wijzigingen die dit voorstel aanbrengt in een wetsvoorstel dat reeds aanhangig is in de Tweede Kamer.³

Samenvatting

De Kiesraad kan zich vinden in het conceptwetsvoorstel. De Raad vindt het in het bijzonder positief dat dit voorstel ten aanzien van het beheer en gebruik van de uitslagprogrammatuur voorziet in een duidelijke verantwoordelijkheidsverdeling en daarmee samenhangende bevoegdheden die deze verantwoordelijkheden borgen.

Wel merkt de Kiesraad op dat hij de discretionaire bevoegdheid van de minister om de Kiesraad te verzoeken het gebruik te onderbreken, aan welk verzoek hij onverwijld tegemoet dient te komen, op gespannen voet vindt staan met de verantwoordelijkheid van de Raad voor het beheer van de uitslagprogrammatuur. Inzet van deze bevoegdheid van de minister is volgens de Kiesraad dan ook alleen op zijn plaats als dit een zeer uitzonderlijke situatie betreft en na overleg met de (voorzitter van de) Kiesraad.

Het verplicht gebruik van de uitslagprogrammatuur is tevens onderdeel van het voorstel. Het gebruik van digitale bestanden ter aanvulling van het papieren proces bij het vaststellen van de verkiezingsuitslagen, heeft meerwaarde. Op basis van de digitale bestanden is het mogelijk om verdergaande controles op de tellingen uit te voeren. Ook vergroot de ontsluiting van deze bestanden de transparantie van het proces. De Kiesraad ziet in dit verband echter graag expliciet neergelegd in de Kieswet dat de verkiezingsuitslag niet enkel op basis van de door de uitslagprogrammatuur gegenereerde uitkomsten kan worden vastgesteld, maar dat er altijd een handmatige controle op plaatsvindt.

De Kiesraad merkt verder het belang op dat enkele aspecten uit het voorstel in lagere regelgeving nader worden uitgewerkt en geduid. Dit geldt onder meer voor de gevolgen van het onderbreken van het gebruik van de uitslagprogrammatuur en het weer in gebruik nemen daarvan.

Het wetsvoorstel bevat ook een aantal aanvullingen op en wijzigingen van reeds voorgenomen artikelen uit het wetsvoorstel nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen.⁴ Dit in verband met het verplichte gebruik van de uitslagprogrammatuur. Ten aanzien van deze bepalingen heeft de Kiesraad nog enkele, deels wetstechnische, opmerkingen.

1. Inhoud wetsvoorstel

Het conceptwetsvoorstel voorziet in een regeling die het gebruik van uitslagprogrammatuur bij het berekenen en vaststellen van de verkiezingsuitslag door het gemeentelijk stembureau, het nationaal briefstembureau en het centraal stembureau verplicht stelt.⁵ De Kiesraad vindt dit positief. Voor het vertrouwen in het verkiezingsproces is het van groot belang dat er een betrouwbare

³ Kamerstukken // 2019/20, 35489 (wetsvoorstel nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen).

⁴ Zie voetnoot 3.

⁵ Met uitzondering van Caribisch Nederland. Ten aanzien van deze openbare lichamen geldt dat in onderling overleg met de Kiesraad wordt vastgesteld of het stembureau gebruik maakt van de uitslagprogrammatuur. Zie artikel Ya 3b van het conceptwetsvoorstel.

Datum
12 juli 2021

Kenmerk
2021-0000384542

Onderdeel
Kiesraad

Blad
3 van 7

verkiezingsuitslag wordt vastgesteld. Dit wordt bevorderd door het verplicht gebruik van uitslagprogrammatuur als ook het stellen van voorschriften voor het juiste gebruik ervan. De Kiesraad heeft eerder benadrukt dat het gebruik van digitale bestanden meerwaarde heeft.⁶ De ontsluiting van digitale uitslagenbestanden draagt bij aan de transparantie van het telproces. Daardoor wordt het in bredere zin mogelijk om de uitslagen op alle niveaus inzichtelijker te maken dan alleen met de ontsluiting van het papieren proces-verbaal mogelijk is. Daarnaast kan met het gebruik van digitale bestanden een nadere controle van papieren uitslagen plaatsvinden als ook een gedetailleerde data-analyse van de juistheid van de uitslag. Deze controle werkt over en weer: de papieren uitslagen dienen ook als controle van de digitale bestanden. Digitale bestanden kunnen immers kwetsbaar zijn voor manipulatie. In dit kader wordt in het wetsvoorstel nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen geregeld dat de Kiesraad een controleprotocol opstelt waarmee de door de programmatuur gegenereerde uitslag wordt gecontroleerd.⁷ In aanvulling daarop ziet de Kiesraad graag expliciet geregeld in de Kieswet dat de verkiezingsuitslag niet enkel op basis van de door de uitslagprogrammatuur gegenereerde uitslag kan worden vastgesteld. En dat hierop dus altijd op de verschillende plekken in de verkiezingsketen waar een (deel)resultaat wordt vastgesteld een handmatige controle dient plaats te vinden.

Het voorstel beoogt de Kiesraad algemeen verantwoordelijk te maken voor het beheer van de uitslagprogrammatuur. Het beheer omvat in ieder geval de beschikbaarstelling, instandhouding, borging van de betrouwbare werking en de (door)ontwikkeling van de uitslagprogrammatuur. In dit voorstel krijgen de Kiesraad, de organen die zorgdragen voor de decentrale ICT-voorzieningen en de gebruikers van de uitslagprogrammatuur over en weer verantwoordelijkheden en bevoegdheden toegewezen ten aanzien van respectievelijk het beheer, aansluiting en gebruik van de programmatuur. Het conceptwetsvoorstel regelt dat het gebruik en de betrouwbare werking ervan stapsgewijs worden gemonitord en waar nodig gecorrigeerd. Daartoe krijgt de Kiesraad onder andere de bevoegdheid tot het stellen van aansluit- en gebruiksvoorschriften en bevoegdheden die borgen dat die voorschriften door de gebruikers worden nageleefd. In het uiterste geval kan de Kiesraad het gebruik van de uitslagprogrammatuur (doen) onderbreken.

1.1 Lagere regelgeving

De minister stelt voor een en ander te regelen in een apart hoofdstuk in de Kieswet; hoofdstuk Ea.⁸ Veel onderdelen uit het conceptwetsvoorstel worden nog

⁶ Tweede advies over het conceptwetsvoorstel Aanpassing procedure vaststelling verkiezingsuitslag (advies van 13 mei 2019, te vinden op www.kiesraad.nl), Den Haag: Kiesraad 2019, p. 6.

⁷ Artikelen O 12, zesde lid, tweede volzin, O 36, vierde lid, tweede volzin, en artikel P 1da, vierde lid, tweede volzin van het conceptwetsvoorstel. Dit protocol is geïntroduceerd in het wetsvoorstel nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen. Zowel het gemeentelijk stembureau, het nationaal briefstembureau als het centraal stembureau dient aan de hand van een door de Kiesraad opgesteld protocol de door de programmatuur gegenereerde uitkomsten handmatig te controleren.

⁸ In de toelichting bij het voorstel worden verschillende redenen genoemd waarom gekozen is voor een apart hoofdstuk. Als reden wordt onder andere genoemd dat de regeling overstijgend is aan het verkiezingsproces. Het voornemen om op een later moment ook regels te stellen inzake de programmatuur voor andere fases van het verkiezingsproces, o.a. de kandidaatstellingsfase, is reden voor de minister om dit hoofdstuk te plaatsen voor hoofdstuk f, het hoofdstuk waarin het begin van het verkiezingsproces wordt geregeld.

Datum
12 juli 2021

Kenmerk
2021-0000384542

Onderdeel
Kiesraad

Blad
4 van 7

nader uitgewerkt in lagere regelgeving.⁹ Het gaat dan onder meer om de vereisten voor de uitslagprogrammatuur, de aansluit- en gebruiksvoorschriften die de Kiesraad opstelt en het ter beschikking stellen van de uitslagprogrammatuur aan de gebruikers. Met het oog op duidelijkheid voor de uitvoering lijkt het de Kiesraad met name goed om in nadere regelgeving vast te stellen wanneer de uitslagprogrammatuur uiterlijk beschikbaar wordt gesteld aan de gebruikers.

Voor enkele onderdelen uit het voorstel is het stellen van nadere regels facultatief.¹⁰ Dit geldt onder andere voor het onderbreken van het gebruik van de uitslagprogrammatuur, de gevolgen daarvan en het weer in gebruik stellen van de uitslagprogrammatuur. De uitwerking hiervan lijkt echter wel van belang voor het gebruik van deze bevoegdheden alsmede de samenwerking tussen de verschillende actoren bij de vaststelling van de verkiezingsuitslag en het gebruik van de uitslagprogrammatuur. Te denken valt aan het uitwerken van de mogelijkheden wanneer de inzet van de uitslagprogrammatuur niet mogelijk is. De Kiesraad is uiteraard bereid hierover mee te denken.

Waar het gaat om de nadere uitwerking van technische aspecten in lagere regelgeving, zoals de vereisten voor de uitslagprogrammatuur, beveelt de Kiesraad aan om deze regels op regelmatige basis, maar in ieder geval jaarlijks of tweejaarlijks, te evalueren. Op deze manier blijven de regels in de pas lopen met de zich snel opvolgende technische ontwikkelingen. Een dergelijke evaluatiebepaling zou in lagere regelgeving kunnen worden vastgelegd.

1.2 Bevoegdheid minister onderbreken gebruik uitslagprogrammatuur

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties krijgt in het conceptwetsvoorstel als stelselverantwoordelijke omtrent verkiezingen de discretionaire bevoegdheid om de Kiesraad te verzoeken het gebruik van de programmatuur te onderbreken. Als de minister een dergelijk verzoek doet dient de Kiesraad het gebruik bij die betreffende gebruiker(s) onverwijld te onderbreken. De Kiesraad benadrukt dat hij als beheerder van de uitslagprogrammatuur eindverantwoordelijk is voor de borging van de betrouwbare werking van de uitslagprogrammatuur. Deze discretionaire bevoegdheid van de minister staat hiermee op gespannen voet. De Kiesraad benadrukt dan ook dat het voor de hand ligt dat de minister enkel in zeer uitzonderlijke situaties gebruik maakt van deze bevoegdheid. Bijvoorbeeld wanneer de minister informatie ontvangt over een dusdanige veiligheidsdreiging dat onverwijld moet worden ingegrepen. Als beheerder van de uitslagprogrammatuur vindt de Kiesraad het bovendien van belang dat wanneer de minister deze bevoegdheid inzet hij hier alleen toe overgaat na overleg met de (voorzitter van de) Kiesraad.

2. Taken en bevoegdheden Kiesraad

In de huidige praktijk stelt de Kiesraad de uitslagprogrammatuur landelijk ter beschikking aan de gebruikers.¹¹ Dit voorstel regelt dat de Kiesraad formeel beheerder wordt van deze programmatuur. Dit behelst niet alleen een codificatie

⁹ Zie artikel Ea 2, achtste lid, van het conceptwetsvoorstel.

¹⁰ Artikel Ea 3, vijfde lid, en artikel Ea 8, vijfde lid van het conceptwetsvoorstel.

¹¹ Op dit moment wordt gebruikt gemaakt van Ondersteunende Software Verkiezingen (OSV2020).

Datum
12 juli 2021

Kenmerk
2021-0000384542

Onderdeel
Kiesraad

Blad
5 van 7

van de huidige praktijk. De Kiesraad krijgt tevens nieuwe taken en bevoegdheden om deze verantwoordelijkheid te borgen, zoals het opstellen van voorschriften en protocollen en monitoring. Ten aanzien hiervan maakt de Kiesraad een tweetal opmerkingen.

2.1 *Vaststelling en publicatie controleprotocol*

Het conceptwetsvoorstel schrijft voor dat de Kiesraad bij elke verkiezing het controleprotocol publiceert in de Staatscourant.¹² Het is echter denkbaar dat dit protocol ongewijzigd van toepassing is op opeenvolgende verkiezingen. Door in de wet op te nemen dat het protocol voorafgaande aan elke verkiezing op de website van de Kiesraad wordt gepubliceerd en niet verplicht te stellen dat het protocol bij elke verkiezing in de Staatscourant dient te worden gepubliceerd, maar alleen als er wijzigingen zijn aangebracht in het protocol, heeft dit een vermindering van de administratieve lasten tot gevolg.

2.2 *Rapportage met bevindingen*

Na afloop van de verkiezing kan de Kiesraad een rapportage met bevindingen opstellen over de betrouwbaarheid en de beveiliging van het gebruik en de werking van de uitslagprogrammatuur. De Kiesraad stelt deze rapportage in ieder geval op als het vertegenwoordigend orgaan waarvoor de verkiezingen wordt gehouden daarom vraagt. Hoewel het wetsvoorstel geen termijn stelt voor het vaststellen van deze rapportage, ligt het voor de hand dat het vertegenwoordigend orgaan deze rapportage gebruikt bij het geloofsbrievenonderzoek. Tijdens dit onderzoek geeft zij immers een oordeel over de geldigheid van de stemming. Dit volgt eveneens uit de toelichting bij het voorstel: de rapportage dient ertoe het vertegenwoordigend orgaan te voorzien van de juiste informatie in het kader van haar onderzoek en het is dan ook van belang dat zij dit tijdig ontvangt. De tijdspanne tussen de vaststelling van de uitslag door het centraal stembureau – het laatste moment in het verkiezingsproces dat de programmatuur wordt gebruikt – en het geloofsbrievenonderzoek is echter beperkt en behelst slechts enkele dagen. Dit terwijl de Kiesraad bijvoorbeeld bij gemeenteraadsverkiezingen tientallen, of zelfs honderden verzoeken kan krijgen van gemeenteraden tot het opstellen van een dergelijke rapportage. Dit knelt. De Kiesraad vraagt de minister nader in te gaan op de uitvoerbaarheid van het opstellen van (een) dergelijke rapportage(s) met het oog op voorgaande.

3. **Opmerkingen ten aanzien van de aanpassingen van het wetsvoorstel nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslag**

Naast de voorgestelde wijzigingen die een plek moeten krijgen in een nieuw hoofdstuk Ea van de Kieswet, bevat het conceptwetsvoorstel een aantal bepalingen die een aanvulling op of wijziging van de artikelen uit het wetsvoorstel nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen behelzen.¹³ Op deze wijze tracht de minister de voorgenomen wijzigingen uit dat wetsvoorstel in lijn te brengen met het verplichte gebruik van de uitslagprogrammatuur. De Kiesraad

¹² Artikelen O 12, zesde lid, tweede volzin, O 36, vierde lid, tweede volzin, en artikel P 1da, vierde lid, tweede volzin van het conceptwetsvoorstel.

¹³ Dit zijn wijzigingen met betrekking tot de artikelen in de hoofdstukken O (taken van het gemeentelijk stembureau en het nationaal briefstembureau bij de totstandkoming van de verkiezingsuitslag) stemopneming) en P (vaststelling verkiezingsuitslag centraal stembureau).

Datum
12 juli 2021

Kenmerk
2021-0000384542

Onderdeel
Kiesraad

Blad
6 van 7

heeft een aantal opmerkingen ten aanzien van deze bepalingen uit het conceptwetsvoorstel.

3.1 *Invoer uitslagen in programmatuur in openbare zitting*

Uit het conceptwetsvoorstel volgt¹⁴ dat de uitslagen in een openbare zitting van het gemeentelijk stembureau in de programmatuur worden ingevoerd. De Kiesraad heeft eerder de vraag opgeworpen of het invoeren van de uitslagen in de programmatuur werkzaamheden zijn die in het openbaar moeten worden uitgevoerd.¹⁵ De Raad is van oordeel dat het belangrijk is dat deze feitelijke werkzaamheden in alle rust en zorgvuldigheid plaatsvinden. Hoewel de regering in reactie hierop stelde dat zij geen enkel bezwaar ziet in het in de openbaarheid verrichten van deze werkzaamheden, vond zij het tegelijkertijd niet nodig om invoering in het openbaar verplicht te stellen.¹⁶ Met dit conceptwetsvoorstel lijkt dit echter wel het geval te zijn. De Raad acht dit niet wenselijk. De invoer van de gegevens in de openbaarheid kan afbreuk doen aan de zorgvuldige invoer, omdat dit de nodige concentratie vergt. Voor de transparantie van het proces is het bovendien niet nodig dat dit in het openbaar plaatsvindt. Aan de hand van de op internet gepubliceerde digitale bestanden kunnen de kiezers controleren of de invoer en het elektronisch optellen correct is verlopen.

3.2 *De in de programmatuur in te voeren gegevens*

Het conceptwetsvoorstel regelt dat het gemeentelijk stembureau (artikelen O 9a en O 23b), het nationaal briefstembureau (artikel O 34a) en het centraal stembureau (artikel P 1da) in ieder geval bepaalde gegevens invoeren in de programmatuur. Zoals het aantal geldige stempassen, kiezerspassen en volmachtbewijzen. In de artikelen O 12, O 24, O 36 en P 20 van het wetsvoorstel nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen is voorgeschreven welke aantallen het gemeentelijk stembureau respectievelijk het nationaal briefstembureau of het centraal stembureau dient vast te stellen. De formuleringen van deze corresponderende artikelen wijken van elkaar af. De Kiesraad vraagt de minister dit nader te bezien.

3.3 *Buiten beschouwing laten van de uitkomsten van de programmatuur*

De voorgestelde artikelen O 12, zesde lid, O 36, vierde lid, en P 1da, vierde lid bepalen dat respectievelijk het gemeentelijk stembureau, het nationaal briefstembureau of het centraal stembureau de uitkomsten van de met de programmatuur gegenereerde uitkomsten buiten beschouwing laat als zij van oordeel is dat de programmatuur niet betrouwbaar heeft gefunctioneerd, én het gebrek na onderzoek niet hersteld kan worden. Dit controleren zij aan de hand van het door de Kiesraad op te stellen controleprotocol.¹⁷ De toelichting bij het voorstel geeft echter geen duidelijkheid of nadere uitleg wat er gebeurt, of wat het gevolg is, als de uitkomsten buiten beschouwing worden gelaten. Ook vraagt de Kiesraad zich af hoe dit zich verhoudt tot de bepalingen die het publiceren van het digitale

¹⁴ Artikel O 2, tweede lid en artikel O 9a van het conceptwetsvoorstel jo. artikel O 1 van het wetsvoorstel nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen.

¹⁵ Tweede advies over het conceptwetsvoorstel Aanpassing procedure vaststelling verkiezingsuitslag, p. 4 en 5 (advies van 13 mei 2019, te raadplegen via www.kiesraad.nl).

¹⁶ Kamerstukken // 2019/20, 35489, 3, p. 16.

¹⁷ Zie voetnoot 7.

Datum
12 juli 2021

Kenmerk
2021-0000384542

Onderdeel
Kiesraad

Blad
7 van 7

bestand verplicht stellen:¹⁸ geldt deze verplichting bijvoorbeeld ook als de uitkomsten van de met de programmatuur gegenereerde uitkomsten buiten beschouwing zijn gelaten? En zo ja, onder welke voorwaarden? De Kiesraad gaat ervan uit dat deze onderwerpen nader worden geregeld in lagere regelgeving.

3.4 Stembureau uitslagen

Artikel O 17 van het conceptwetsvoorstel regelt dat het gemeentelijk stembureau het digitale bestand met de uitkomsten van de stemming op gemeentelijk niveau overbrengt naar het centraal stembureau als ook naar de burgemeester. De Kiesraad ziet graag verduidelijkt dat, ten behoeve van de statistische controles, de uitslagen op gemeentelijk niveau ook de onderliggende uitslagen, op het niveau van het stembureau, bevatten.

3.5 Inlezen digitale bestand in uitslagprogrammatuur

Hoewel het voorstel het gebruik van de uitslagprogrammatuur verplicht stelt, kan het in een uitzonderlijke situatie voorkomen dat het gemeentelijk stembureau of het nationaal briefstembureau geen programmatuur gebruikt bij het vaststellen van de verkiezingsuitslag. Bijvoorbeeld in het geval de Kiesraad het gebruik ervan heeft onderbroken en het risico niet binnen afzienbare tijd valt op te lossen zodat de uitslag in het uiterste geval handmatig wordt vastgesteld.¹⁹ In dat geval is het, anders dan artikel P 1a voorstelt, niet mogelijk voor het centraal stembureau om het digitale bestand in te lezen in de programmatuur. De Kiesraad stelt voor dit artikelonderdeel te schrappen uit de wet, of een afwijkingsmogelijkheid op het verplicht inlezen van het bestand op te nemen.

Slot

Het conceptwetsvoorstel behelst een regeling omtrent het verplicht gebruik van de uitslagprogrammatuur bij het vaststellen van de verkiezingsuitslagen. De Kiesraad kan zich vinden in deze regeling en vindt het in het bijzonder positief dat het voorstel voorziet in een duidelijke verantwoordelijkheidsverdeling en daarmee samenhangende bevoegdheden die deze verantwoordelijkheden borgen. Voorts adviseert de Raad aan de in dit advies genoemde aspecten aandacht te schenken.

DE KIESRAAD,
voor deze,

W.J. Kuijken
voorzitter

P.J. Young
secretaris-directeur

¹⁸ Artikelen O 18, vierde lid (gemeentelijk stembureau), O 41, derde lid (nationaal briefstembureau) en P 23, derde lid (centraal stembureau) van het conceptwetsvoorstel.

¹⁹ Op basis van artikel Ea 8 van het conceptwetsvoorstel. In de toelichting bij het voorstel licht de minister toe dat als de bevindingen niet tijdig kunnen worden opgelost er gebruik zal moeten worden gemaakt van een terugval optie. Een mogelijkheid is het decentraal beschikbaar stellen van de uitslagprogrammatuur (zoals nu ook de praktijk is) of in het uiterste geval, als ook dit geen uitweg biedt, het handmatig vaststellen van de uitslag.